

ԷԼԵՈՆՈՐԱ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ

ԵՊՀ, Հայագիտական

հետազոտությունների կենտրոն

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ ՀԱՅԱԳԵՏ ԼԸՎԱՅԱՆ ԴԸ ՖԼՈՐԻՎԱԼԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՄԱՄԲ

19-րդ դարի ֆրանսիացի հայագետ Պոլ-Էմիլ Լըվայան դը Ֆլորիվալը (1800-1862) Փարիզի ասիական ընկերության հիմնադիրներից մեկն էր, Պատվո լեգեոնի շքանշանի ասպետ, պրոֆեսոր, Փարիզի արևելյան կենդանի լեզուների արքայական հատուկ դպրոցի հայոց լեզվի դասախոս և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայագիտական կաճառի անդամ: Նա պատկանում է ֆրանսիական գիտնականների այն դպրոցին, որը հսկայական ավանդ ունի Հայաստանի պատմական ուղին և հնադարյան մշակույթն ուսումնասիրելու և լուսաբանելու գործում:

Քաղաքական և առևտրա-տնտեսական կապերի ընդլայնման դարաշրջանում Արևելքի, այդ թվում և Հայաստանի, նրա պատմական և մշակութային ժառանգության հանդեպ աճող հետաքրքրությունը հանգեցնում են Ֆրանսիայում փայլուն հայագետների մի ամբողջ համաստեղության երևան գալուն: Նրանցից շատերը Փարիզի կենդանի արևելյան լեզուների վարժարանում հաջողությամբ զուգակցում էին հետազոտողների ստեղծագործական որոնումները մանկավարժական գործունեությանը: Այստեղ 1802 թ. բացվեց հայոց լեզվի բաժանմունք: Այդ վարժարանի սանն էր, Սեն-Մարտենի¹ և այլ հայտնի հայագետների նման, նաև Ֆլորիվալը, որն այնուհետև փոխարինեց Հակոբ Ջրպետյանին հայոց լեզվի դասախոսի պաշտոնում (քերականություն, ընթերցանություն, գիր, խոսակցական լեզու, հայ հեղինակների երկերի բացատրություն): Երկար տարիներ, մինչև մահը, Ֆլորիվալը մշտապես հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչն էր: Եվ արդեն 30-ական թվականների սկզբում գիտական ամսագրերում լույս են տեսնում երիտասարդ գիտնականի հոդվածները՝ կապված Հայաստանի հին պատմության և մշակույթի տարբեր հարցերի հետ, որոնց ուսումնասիրությունն ու դասավանդումն իր կյանքի գործն է դառնում:

Երազելով Հայաստան ճանապարհորդություն կատարել՝ 1834 թվականին Ֆլորիվալը արձակուրդ է վերցնում, բայց նրան հաջողվում է միայն Ս. Ղազարի կղզի՝ Մխիթարյանների մոտ մեկնել, որտեղ նա կատարելագործում է հայոց լեզվի և պատմության իր գիտելիքները: Առաջին անգամ Ֆլորիվալը Մխիթարյաններին է այցելել 1828 թվականին, հետագայում հաճախ այնտեղ վերադարձել և հիացմունքով գրել գիտուն հայրերով ու տպարանով հայտնի հայոց վանքի մասին, ուր լորդ Բայրոնը Վենետիկում մնալու ժամանակ սիրում էր «առաքինության խաղաղ օթևանում հանգստանալ տանջալից կրքերից խոնջացած հոգով՝ հաղթահարելով գրաբարի դժվարությունները»²:

¹ Անտուան-Ժան Սեն-Մարտեն (1791-1832) - խոշոր գիտնական-հայագետ, 19-րդ դարի 20-ական թթ. արևելագետների ղեկավարներից մեկը, «Պատմական և աշխարհագրական հիշատակներ Հայաստանի մասին» նշանավոր երկի հեղինակ:

² Chodjenz, Marc-Zachari, La rose et le rossignol, alle'gorie orientale... contenant quelques lettres de Byron relatives a la langue arme'nienne... Trad. par. Le V. De Florival. 9., 1833.

Մխիթարյան միաբանության և նրա հիմնադիր Մխիթար Սեբաստացու (1676-1749) գործունեությունը արտացոլված է այն ակնարկում, որը Ֆլորիվալը ձոնել է միաբանության՝ ժամանակի աբբահայր Հ. Սուքիաս Սոմայանին: Սեբաստացու մասին կենսագրական ակնարկում հեղինակը նկարագրում է Մխիթար աբբահոր կյանքի դժվարին ուղին: Ֆլորիվալը այնուհետև գրում է Միաբանության դժվար պատմության և հետագայում յուրատեսակ «ակադեմիայի» վերածվելու մասին (պահպանելով վանական կարգավիճակը):

Միաբանությունը միանգամայն արժանի էր այդ տիտղոսին, քանի որ բացառիկ դեր ուներ բազմաթիվ հիրավի ակադեմիական երկերի հրատարակման, հայ գրականության մոռացված դասական ավանդույթների վերականգնման, դրանց հետագա զարգացման, ինչպես նաև եվրոպական գրական մտքի նվաճումների տարածման գործում: Մխիթարյան վանական գիտնականները անձնվիրաբար հավաքում, վերականգնում և հրատարակում էին անցած դարերի անգին ձեռագիր գանձերը, ստեղծում պատմական, կրոնա-խրատական և փիլիսոփայական երկեր, քերականական ձեռնարկներ ու բառարաններ կազմում, նաև զբաղվում այլ ժողովուրդների գիտական երկերի ու գրական գլուխգործոցների թարգմանությամբ: Նրանց բազմաթիվ հրատարակությունները կարևոր ներդրում հանդիսացան համաշխարհային մշակույթի գանձարանում: Դրանց թվում Ֆլորիվալը հիշատակում է Փիլոնի³ երկերը, ինչպես նաև Եվսեբիոս Կեսարացու հայտնի «Քրոնիկոնը», որը գիտական հասարակությանը հայտնի էր դարձել 5-րդ դարի հայերեն թարգմանության շնորհիվ, քանի որ հունական բնագիրը կորած էր⁴:

Միաբանության գործունեությունը սակայն միայն չէր սահմանափակվում գիտա-հրատարակչական ոլորտով: Մխիթարյանները ծավալել էին և անձնագոհաբար կատարում էին կրթա-լուսավորչական գործունեություն թե՛ Եվրոպայի տարբեր քաղաքներում և թե՛ Ս. Ղազարում: Բարձր գնահատելով Միաբանության գործունեությունը՝ Ֆլորիվալը բերում է նաև Եվրոպայի տարբեր գիտնականների և նշանավոր անձանց հիացական գնահատականները լուսավորության այդ կենտրոնի մասին: Հատուկ երախտագիտությամբ նա գրում է Մխիթարյանների հետ իր գործակցության մասին և մեծ պատիվ համարում միջնադարյան հայ հեղինակների թարգմանության նրանց աշխատանքներին մասնակից դառնալը:

Հայոց լեզուն և մշակույթը դասավանդելու և ամեն կերպ տարածելուն զուգընթաց թարգմանությունները նրա գործունեության հիմնական ուղղությունն են կազմում: Նրա գրչին է պատկանում նաև Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հայտնի թարգմանությունը: Այդ երկով գիտնականը հետաքրքրվել էր դեռևս 30-ական թվականների սկզբին: 1836 թ. Փարիզում լույս տեսավ Ֆլորիվալի թարգմանությամբ Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին հրատարակությունը, սակայն ոչ ամբողջական, որն այնուհետև նա հանեց վաճառքից: Երկրորդ թարգմանությունը, որը Ֆլորիվալը կատարեց Մխիթարյանների և հատկապես Գաբրիել Այվազովսկու աջակցությամբ, լույս տեսավ 1841 թ. Վենետիկում հայերեն բնագրի հետ միա-

³ Փիլոն Ալեքսանդրացի (Եբրայեցի) - Ն. Ք. I դ., եբր. - հուն. փիլիսոփա: Հայերեն թարգմանված նրա 14 երկերից 7-ը պահպանվել են միայն հայերենով, շնորհիվ որի դարձել են դասական բանասիրության և փիլիսոփայության ուսումնասիրության առարկա:

⁴ Եվսեբիոս Կեսարացի (մոտ 260-339) - հույն պատմագիր, պաղեստինյան Կեսարիայի եպիսկոպոս, «Քրոնիկոն» պատմագրական երկի հեղինակ: Գիրքը լույս է տեսել Վենետիկում 1818 թ., ուր հայերեն բնագրի հետ միասին տրված էին լատիներեն և հունարեն թարգմանությունները:

սին: Իր աշխատությունը Ֆլորիվալը նվիրեց Ռուսաստանի թագավոր Նիկոլայ Ա-
ռաջինին և ոսկե մեդալ ստացավ: Հարկ է նշել, որ դա Մովսես Խորենացու ամե-
նաառաջին թարգմանություններից մեկն էր: Ինքը՝ գիտնականը, գիտակցում էր, որ,
չնայած բոլոր ջանքերին և բազում համեմատություններին, թարգմանության մեջ
անհնար էր խուսափել որոշ սխալներից, քանի որ դրանք բխում էին տարբեր հատ-
վածների ոչ հստակությունից, որոնք կարելի էր տարբեր մեկնաբանություններով
ներկայացնել: Բացի այդ, ֆրանսերենը իր ոգով դժվարությամբ է ներդաշնակվում
հայերենի հակիրճ և ամփոփ ձևերի հետ: Այստեղից էլ՝ որոշ երկարաբանություն-
ներ և անկատարելիություն հայերենում մեկ բարդ բառով ներկայացված միտքը
հաղորդելիս: Այնուհանդերձ, ամբողջությամբ վերցրած Խորենացու «Հայոց պատ-
մության» առաջին այդ ֆրանսերեն թարգմանությունը կարևոր և նշանակալից ե-
րևույթ էր, մանավանդ որ ավելի քան հարյուր տարի դրանից առաջ Վինստոն եղ-
բայրների թարգմանությունը ամբողջական չէր և կատարված էր լատիներենով:

Թարգմանության առաջաբանում Խորենացուն բարձրագույն գնահատական է
տրվում, և արտահայտվում են Ֆլորիվալի հայացքները հայոց պատմության, բազ-
մադարյան գրականության և լեզվի հարցերի վերաբերյալ: Ֆլորիվալի խոսքերով՝
հայերենով հիանալու համար բավական է այն իմանալ: Նրա գնահատմամբ հայե-
րենը ներկայանում է որպես հնադարում իր հավասարը չունեցող արմատական
հիմք-լեզու, որի բազմաթիվ բառերից նույն նշանակությամբ լատիներեն բառեր են
ծագել: Բերվող տարբեր օրինակներով շեշտվում է հայերենի ուսումնասիրության
կարևորությունը ոչ միայն լեզվաբանության, այլև ընդհանրապես պատմության և
բանասիրության համար: Այսպես, շնորհիվ հայերենի, հեշտությամբ ստուգաբան-
վում է Սալյուստինոսի⁵ մի հատված՝ միդագիներից մավրերի և նրանց ցեղանվան
ծագման մասին, քանի որ հայերենում «միդացին» կոչվում է «մար», իսկ «մարից»
մինչև «մավր» մի քայլ է: Նույնը վերաբերում է նաև բրետոնացիների և կելտերի
ծագման հարցին, որի շուրջ բավական շատ բանավեճեր էին ծավալվել, թեև հայե-
րենը այդ վեճերի լուծման բանալի է տալիս և արժանի է պատմական հետազո-
տություններով զբաղվողների ուշադրությանը:

Ֆլորիվալը ակնածանքով էր վերաբերվում հայերենին, որն, իր համոզմամբ,
մյուս բոլոր լեզուներից ավելի է ուսումնասիրության և համընդհանուր ուշադրութ-
յան արժանի: Նա համարում էր, որ «Հայերենը կմրցակցեր հունարենի հետ, եթե
նրա նման կարողանար ներկայացնել մեր հիացած հայացքին բազմաթիվ հոչակա-
վոր գրողներին, կամ եթե մեզ հասնեին հայերենով գրող հեղինակների բոլոր երկե-
րը»⁶:

Ֆլորիվալը չի կասկածում, որ Նոյից սկիզբ առած ժողովուրդը մեզ հայտնի երկե-
րից շատ ավելի վաղ, այսինքն՝ Խորենացու դարաշրջանից շատ առաջ գրված հու-
շարձաններ է ունեցել: Հայ գրականության ակունքները գնում են հազարամյակնե-
րի խորքը, որի վկայություններն էլ «ոսկեդարից» հասած նրա բեկորներն են: Հնա-
գույն Հայ հին գրականության գրավոր վկայմամբ չպահպանվելը, ինչպես և հետա-
գա դարերի գրական հուշարձանների սակավաթվությունը բացատրվում են ինչպես
հին արխիվների ոչնչացմամբ ասորական արքա Նինոսի կողմից (ըստ Խորենացու),

⁵ Սալյուստինոս Գայ (Ն. Ք. I դ.) - հռոմեական պատմաբան, «Պատմությունների», «Կատիլինայի
դավադրության», պետության բարեփոխման մասին Կեսարին ուղղված նամակների հեղինակ:

⁶ Moise de Khoren, Histoire de l' Armé'nie, Venise, 1841. Introduction (այստեղ և այնուհետև բոլոր մեջբե-
րումները, եթե աղբյուրը նշված չէ, այստեղից են՝ հոդվածի հեղինակի թարգմանությամբ):

այնպես էլ այն ավերածություններով, որոնց ենթարկվեց Հայաստանը:

Գիտնականի կարծիքով, որ Հայաստանում գրականությունը շատ ավելի հին ակունքներ ունի, քան այն բեկորները, որոնք մեզ են հասել, հավաստվում է այդ օրինակների գրական-գեղարվեստական բարձրարժեքությամբ: Եվ այդ եզրակացությունը դժվար է վիճարկել: Իրոք, ոչ մի ժողովրդի գրականությունը մեծ և կատարյալ չի ծնվում: Սովորաբար առաջին գրական օրինակներն անձն փորձեր են և ոչ թե գլուխգործոցներ: Անշուշտ, հայ գրականության բուռն զարգացումը կապված է 5-րդ դարում գրերի գյուտի հետ: Սակայն հայ գրականության առկայությունը Քրիստոսի ծննդից շատ առաջ Ֆլորիվալի համար անտարակուսելի է, ինչպես և այն, որ հարուստ հոգևոր ժանրի վեհաքանչ օրինակներով առատ հայ գրականությունը նաև պատմական լուրջ երկեր ունի:

Գիտնականն անդրադառնում է հայագիտության և ընդհանրապես արևելագիտության համար հայ պատմագրության հուշարձանների ունեցած բացառիկ արժեքին, քանի որ դրանցում արտացոլված է ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ սահմանակից շատ երկրների պատմությունը: Ֆլորիվալի խոսքերով ասած, հայկական աղբյուրները հարկ է ուսումնասիրել՝ «ասորիների, միդացիների, պարսիկների, հույների և հռոմեացիների մասին մեր տեղեկությունները լրացնելու, ճշտելու և ուղղելու համար»:

Սովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» այլ պատմական գործերի շարքում, Ֆլորիվալի գնահատմամբ, ներկայանում է որպես հիմնորոշ աշխատություն, որի վրա, իրենց իսկ խոստովանությամբ, հենվում են հետագա բոլոր հայ պատմիչները: Գիտնականը իր հիացմունքն է արտահայտում Պատմահոր հանդեպ, ով կարևորագույն տեղեկություններ է հաղորդում ինչպես հայ հին քաղաքակրթության (սկսած ակունքներից մինչև իր ժամանակը՝ 5-րդ դարը), այնպես էլ այլ երկրների պատմական տարեգրության վերաբերյալ, Հայաստանի հետ նրանց կապերի ամբողջ բազմազանությամբ հանդերձ:

Անցնելով «Հայոց պատմության» կոնկրետ վերլուծությանը՝ Ֆլորիվալը, բնականաբար, անդրադառնում է Խորենացու աղբյուրների հարցին: Անմիջապես նշենք, որ պատմագիտության զարգացման, եվրոպական հայագիտության և Խորենացու երկի յուրացման այդ շրջանում ճիշտ չէր լինի սպասել Ֆլորիվալից «Հայոց պատմության» բնագրի խորացված, մանրամասն ուսումնասիրություն բոլոր այն հարցադրումներով, որոնց լուծումը հետագայում փորձեցին տալ (այս կամ այն հաջողությամբ) տարբեր սերունդների հետազոտողները: Այնուամենայնիվ, Ֆլորիվալը չի շրջանցում պատմիչի օգտագործած աղբյուրների կարևորության հարցը: Ափսոսանք հայտնելով աղբյուրների զգալի մասի կորստի առթիվ՝ նա ամենևին չի կասկածում Մար Աբաս Կատինայի աղբյուրների վավերականության և Հայաստանի հնագույն պատմության մասին Խորենացու պատմաճանաչման ճշմարտացիությանը: Եթե շատ հեղինակների երկերը, որոնց մասին հիշատակում է Պատմահայրը, մեզ չեն հասել, դա չի նշանակում, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Ֆլորիվալը, որ դրանք երևակայության արդյունք են: Ընդհակառակը, «Հայոց պատմության» մեջ շարադրված տեղեկությունների ճշմարտացիությունն ու արժանահավաստությունը նրա համար անվիճելի են: Հեղինակի գովասանքները՝ ուղղված Սահակ Բագրատունուն, որի խնդրանքով իսկ գրվել էր «Հայոց պատմությունը», ըստ Ֆլորիվալի, ոչ ավելի քան անխուսափելի տուրք է ժամանակին: Նա շեշտում է, որ, հեռու լինելով շողոքորթության լեզվին հետևելուց, Խորենացին, որպես ճշմարտության ջատագով,

երբեք այն չի աղավաղում՝ առավել լավ ներկայացնելու համար իր ժամանակը:

Խիզախ և ուղղամիտ պատմիչի կերպարը ներկայանում է այստեղ իր հպարտ պարզությամբ և արժանապատվությամբ: Այն վկայում է, որ պատմիչը անկեղծ ու շիտակ է նաև այն ժամանակ, երբ դրվատում է հայերի առաքինությունները: Եվ թեպետ «Հայոց պատմության» հեղինակը երբեմն թույլ է տալիս ժամանակագրական անճշտություններ կամ ոչ միշտ է հետևում շարադրանքի խիստ հաջորդական կարգին՝ ընդհատելով պատմության թելը և վերսկսելով ու ավարտելով այն մի ուրիշ տեղում, սակայն դա վկայում է միայն, որ կյանքի վաղանցիկությունը գիտակցող ծեր պատմիչը ձգտում է հնարավորինս շուտ ավարտել իր շարադրանքը:

Խորենացուն դյուրահավատության և հեքիաթայնության մեջ մեղադրելու փորձերը Ֆլորիվալը վճռականապես մերժում է որպես անհիմն, քանի որ «այն ամենը, ինչ անհավատալի է թվում, պատմիչը հաղորդում է կասկածի ձևով և պահպանում պատմությանը վայել (ըստ իր հասկացողության) վավերականությունն ու արժանապատվությունը»: Որպես ապացույց՝ գիտնականը բերում է հին պատմական դեմքերի (Նինվեի արքա Նինոսի, Շամիրամի, մեդացիների թագավոր Աժդահակի և այլն) միանգամայն ճշմարտանման, բնական նկարագրության օրինակներ, մինչդեռ այլ պատմիչներ՝ Հերոդոտոսը⁷, Քսենոփոնը⁸ և մյուսները, դրանց մասին պատմում են հեքիաթային ձևով: Ի տարբերություն որևէ աստվածից ծագելու հին ժողովուրդների ընդունված հավատալիքի, Խորենացու մոտ անգամ Հայկը՝ հայերի նախահայրը, ներկայանում է որպես մեծ ու զորեղ հերոս, բայց նրանում չկա ոչ մի գերբնական, ուժեղ մարդու հնարավորությունները գերազանցող ուժ:

Անշուշտ, Ֆլորիվալը մեծ ավանդ ունի նաև դարերի ու հազարամյակների խորքից եկող ժողովրդական ավանդությունների և գրույցների իմաստավորման ու գնահատման գործում: Հնադարյան ավանդագրույցները, առասպելները և վիպական երգերը, որոնք Խորենացին խնամքով բերում է, գիտնականի համոզմամբ, ինքնօրինակ ազգային մշակույթի, ժողովրդի ավանդույթների, հավատալիքների և ոգու արտացոլումն են: Դրանցում դրոշմված է հայության անցած պատմական ուղին, մտքերի, զգացմունքների և ակնկալիքների վառ պատկերը: Եվ հարկ է միայն ողջունել այնժամ դեռ անհայտ աշխարհ բացահայտելու, մի հին ժողովրդի պատմիչի ջանքերով պահպանված առասպելներն ու գրույցներն իմանալու, այսինքն՝ նրա հոգին և սիրտը ճանաչելու հնարավորությունը:

Փաստականի ու անհերքելի կողմնակիցների համար, իրենց ժամանակի պատկերացումների համաձայն, պատմությունը ներկայացնում է ոչ այլ բան, քան խիստ համապատասխանություն իրերի բնականոն ընթացքին և վավերականությանը՝ ըստ ժամանակակից ըմբռնման: Հակադրվելով նրանց քննադատությանը՝ Ֆլորիվալը դրանք համեմատում է խնամքով պահպանված ֆրանսիական պատմագրույցների և առասպելների ոչնչացման կոչի հետ. «Ուրեմն՝ թո՛ղ (նրանք)... պատռեն, էթե հանդգնեն, մեր միջնադարյան ձեռագրերը, մեր նախնիների անկեղծության, միամիտ հավատալիքների այդ անգին վկայությունները: Թո՛ղ ոչնչացվեն հուզիչ և բարեպաշտ ավանդագրույցներն ու առասպելները, որոնք մենք ... հանում ենք մոռացության փոշուց և նոր կյանքի վերակոչում: Թո՛ղ պատառոտեն մեր ժամանակագ-

⁷ Հերոդոտոս - հույն պատմիչ (Ն. Ք. մոտ 485 - Ն. Ք. մոտ 425), «Պատմություն» հայտնի երկի հեղինակ:

⁸ Քսենոփոն Աթենացի - հին հույն գրող, պատմիչ (Ն. Ք. մոտ 430- 355/354). փիլիսոփա Սոկրատեսի աշակերտը: «Անաբասիս» երկում արժեքավոր տեղեկություններ կան Ն. Ք. V - IV դդ. Հայաստանի վերաբերյալ:

րությունները, ոչնչացնեն մեր պատմությունը՝ իրենց սեփական պատմությունը: Եվ թե դա բավական չէ, թո՛ղ նոր, այսօրվա ժողովուրդ դառնան, քանզի անգամ երեկվա ժողովրդի միօրյա տարեգրության մեջ էլ հրաշքների համար տեղ կգտնվի»:

Ֆլորիվալի գնահատականների անկողմնակալության մասին վկայում է նրա մտեցումը պատմիչների ձգտմանը, այն է՝ վերագրել իրենց հերոսներին պատմական այլ անձերի հաղթանակները (օրինակ, Խորենացու մոտ՝ Արամը, Դիոդորոս Սիկիլիացու⁹՝ Նինոսը, Խորենացու՝ Արտաշես I-ը, Քսենոփոնի՝ Կյուրոսը¹⁰ և այլն): Պատմական տարեգրություններում բավական հաճախ հանդիպող այդ երևույթը Ֆլորիվալը բնական է համարում: Նա գիտնականների ուշադրությունը հրավիրում է այն բանի վրա, որ Խորենացու տեղեկությունները Նինվեի արքա Նինոսի մասին ավելի ճշմարտաման են, քան այն ամենը, ինչ հաղորդում են մյուս պատմիչները: Եթե Խորենացու մոտ Արամ թագավորն է կատարում այն սխրանքները, որոնք Դիոդորոս Սիկիլիացին վերագրում է Նինոսին, Ֆլորիվալի համոզմամբ, փաստերի ամբողջությունը կարող է դա լրիվ արդարացնել: Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ անցյալում հզոր Հայաստանը, անվերջ պատերազմների դաշտ դառնալով և կորցնելով ազատությունը, օտար նվաճողների պատճառով ի գործու չէր վերականգնելու իր երբեմնի փառքը, ապա զարմանալի չէ պատմիչի ձգտումը հիշեցնել ազգային հերոսների անցած-գնացած հաղթանակների դասինները՝ անցյալի փառքը հակադրելով իր ապրած ժամանակին:

Հայտնի է, որ հաղթողների պատմությունը սերտորեն կապված է պարտվողների պատմության հետ, և Ֆլորիվալը հատուկ նշում է բազմաթիվ հին ժողովուրդների պատմությանը վերաբերող Խորենացու հաղորդած տեղեկությունների արժեքը՝ հաճախ բացառիկ, հազվագյուտ տեղեկությունների, որ լրացնում են հին աշխարհի պատմության բացերը: Ժամանակի կործանարար ազդեցությանը ենթարկվում է ամեն ինչ, և պահպանել, մեզ հասցնել դարերի մշուշում թաքնված իրադարձություններն ու երևույթները կարող է միայն պատմությունը՝ անցյալի ամենահուսալի վկան:

Հայաստանը, Հունաստանի նման, մարդկային գործերի անցողիկության բնորոշ օրինակ է: Անցան դարեր, և հնադարյան Հայաստանի, ինչպես նաև հին աշխարհի մյուս մեծ պետությունների թագավորներից, իշխաններից, անվանի դեմքերից, վեհասքանչ քաղաքներից և արքայական նստավայրերից ոչինչ կամ գրեթե ոչինչ չի մնացել: «Առանց Խորենացու՝ անգամ հիշողություն չէր մնա», - գրում է Ֆլորիվալը, բայց պատմիչը վկայում է նրանց շքեղության մասին, ինչի շնորհիվ դեռ կարելի է գտնել այդ ամենի ավերակները: Բազում հին ժողովուրդների պատմությունը եթե թաքնված է մնում հազարամյակների խորքում, ապա հայերի պատմությունը, երկար ժամանակ նրանցից քչերին հայտնի, Խորենացու «Պատմության» թարգմանությունների շնորհիվ, Ֆլորիվալի համոզմամբ, արդեն մատչելի է դառնում նաև եվրոպացիներին: Թախանձագին և անկեղծ է հնչում գիտնականի կոչը հայոց պատմության հիմքերն իմանալու համար կարդալ, նորից ու նորից ուշադիր վերընթերցել Խորենացու երկի ամեն մի էջը, երկ, որը հայ հին գրականության հարստությունն ու փառքն է կազմում:

⁹ Դիոդորոս Սիկիլիացի (Ն. Ք. մոտ 90 - Ն. Ք. 21) - հույն պատմիչ, 40 գրքից բաղկացած «Պատմական գրադարան» երկի հեղինակ, որտեղ շարադրել է Հունաստանի, Հռոմի, Հին Արևելքի պատմությունը և աշխարհագրությունը:

¹⁰ Կյուրոս II Մեծ - պարսից թագավոր Ն. Ք. 550-ից, Աքեմենյանների դինաստիայի հիմնադիր:

Ամփոփելով ասածը՝ Ֆլորիվալը եզրակացնում է. «Հայոց պատմության» հեղինակը հայ պատմիչներից լավագույնն է՝ «Հայոց պատմահայրը», որը մեծ սխրագործություն է կատարել՝ դարերին թողնելով առասպելական ժամանակների և Հին Հայաստանի պատմական ճակատագրի տարեգրությունը: Խորենացու նշանակությունը, սակայն, չի սպառվում Հայաստանի պատմության համար իր բացառիկ կարևորությամբ: Գիտնականի գնահատմամբ, մեծ պատմիչի գիրքը պատմական տեղեկությունների կարևոր աղբյուր է հանդիսանում բազմաթիվ հին ժողովուրդների և երկրների մասին, որոնց ճակատագրերը, այսպես թե այնպես, առնչվում էին Հայաստանի հետ: Ամբողջությամբ վերցրած այդ ամենը կանխորոշում է Խորենացու երկի արժեքը համաշխարհային պատմության տեսանկյունից:

Նշանակալի է, որ թեև «Հայոց պատմության» թարգմանության աշխատանքներից 170 տարի է անցել, և այդ ժամանակամիջոցում նրա որոշ հարցերի շուրջ տարբեր բանավեճեր են ծագել, Խորենացուն տրված Ֆլորիվալի գնահատությունը ընդհանուր առմամբ միանգամայն համահունչ է ժամանակակից պատմագիտության գնահատականներին:

Մի քանի տարի անց Ֆլորիվալը առանձին գրքով հրատարակում է Խորենացու երկի իր թարգմանության ամբողջական վերնագրում նշված պատմա-աշխարհագրական մեկնաբանությունները¹¹: Հրատարակությունը զուգադիպեցված էր Փարիզում Սամուել Մուրադի հայկական ուսումնարանի բացմանը: Հեղինակը ձգտում էր ուրվագծել հայոց պատմության հիմնական փաստերը, հիշեցնել նաև հայերի ու ֆրանսիացիների ազգակցական և բարեկամական կապերը միջնադարում և խաչակրաց արշավանքների շրջանում, երբ նրանք համատեղ էին գործում:

Պատմա-աշխարհագրական ակնարկի հետ միասին ներկայացվում է հայ գրականության համառոտ ուրվագիծը¹², գրականություն, որը հիացնում է Ֆլորիվալին իր գեղեցկությամբ և կատարելությամբ: Նշելով հայ մշակույթի գործիչների անուններն ու երկերը՝ անկանխակալ հայացքով նա դարեդար քննում է գրականության հիմնական փուլանիշերը: Ամփոփման վերջում տրվում է եվրոպական հայագետների գործերի մատենագիտությունը:

Ֆլորիվալի թարգմանած մոնումենտալ երկերի թվին է պատկանում Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցը»: Ըստ Ֆլորիվալի, արտացոլելով իր դարաշրջանի հավատալիքներն ու գիտելիքները, հայ փիլիսոփայի գործը շատ օգտակար և արժեքավոր է հոգևորականների, հոետորների, փիլիսոփաների և ամենատարբեր բնագավառների և ուղղությունների գիտնականների համար, որոնց, անշուշտ, կհիացնեն նրա բազմաթիվ արժանիքները: Դրանց շարքին Ֆլորիվալը դասում է կուռ տրամաբանությամբ բոլոր կանոններին համապատասխանող դատողությունները, ճարտասանական բարձր ոճը, հետաքրքիր տեղեկությունները հին պաշտամունքների և կրոնների, այդ դարաշրջանում Արևելքում ֆիզիկա-աստղագիտական գիտելիքների շատ հարցերի վերաբերյալ: Բացի այդ, «այսօր, բնական և մաթեմատիկական գիտությունների առաջընթացի պայմաններում, օգտակար է իմանալ անգամ անցյալի սխալները, թեկուզ իսկ մարդկային բանականության զարգացման ուղիներն ըմբռնելու և հասկանալու համար»¹³:

¹¹ Le Vaillant de Florival, Coup d'oeil sur l'Arme'nie ou ge'ographie sommaire. Pre'cis de l'histoire d'Arme'nie. P. 1846.

¹² Մուրիաս Սոմայանի "Quadro della letteratura armena" գործի հիման վրա:

¹³, ¹⁴ Eznik de Kolb, Re'futation des diffe'rentes sectes... Introduction, P., 1853.

Չնայած «հեղինակի մեծ ոգևորությանը, նոր (այն ժամանակվա համար) և խոր մտքերը՝ արտահայտված նույնպիսի յուրօրինակ և վսեմ ոճով»¹⁴, Եզնիկի գիրքը թարգմանության համար ներկայացնում էր մեծ դժվարություններ, ուստի երկար ժամանակ այն չէր թարգմանվել և ծանոթ չէր եվրոպացի ընթերցողին: Ինքը՝ Ֆլորիվալը, խոստովանում է, որ թարգմանչի արտաքուստ համեստ կոչումը հաճախ ավելի դժվար է վաստակել, քան հեղինակինը, եթե թարգմանիչը լրջորեն ձգտում է ամբողջությամբ ներկայացնել հեղինակին և պայքարում է բնագրի դժվարությունների դեմ՝ չենթարկվելով հեշտ, ազատ, բայց բնագրից ավելի հեռու թարգմանության գայթակղությանը: Միաժամանակ իրավացիորեն գիտակցելով, որ Եզնիկին թարգմանելիս բնագրին ստրկաբար հետևելը չի կարող պատկերացում տալ նրա պարզ, նրբագեղ և պերճախոս ոճի մասին, Ֆլորիվալը կարծես թե ընկնում է Սկիլայի ու Խարիքոյի միջև: Եվ թեպետ առաջին հերթին նա ձգտում է ավելի ստույգ վերարտադրել հեղինակի մտքերը, նրա գաղափարների և դատողությունների համակարգը, դա նրան միշտ չէ, որ հաջողվում է՝ նշված բարդությունների և բնագրի հակիրճության պատճառով:

Կարդալով Խորենացու և Եզնիկի երկերը, որոնք Ֆլորիվալը վաղ միջնադարի հայ պատմաբանական և փիլիսոփայական մտքի փայլուն օրինակներ է համարում, նա մի անգամ ևս համոզվում է 18-րդ դարի հայագետ-հոգևորական Վիլֆրուայի խոսքերի ճշտության մեջ, որ Հայաստանը հնադարյան ապշեցուցիչ գանձերով լի Արևելքի դռների բանալին է, իսկ հայկական ձեռագրերը գիտական հետազոտողներին բացառիկ գիտելիքներ և հնարավորություններ են տալիս այդ լուսավորյալ ժողովրդի և նրա հարևանների պատմության հետագա լուսաբանման համար:

Ինչ վերաբերում է իրեն՝ Ֆլորիվալին, ամփոփելով և արժեվորելով նրա գործունեությունը, անհրաժեշտ է նշել գիտնականի եռանդը, ոգևորվածությունն ու նվիրվածությունն իր գործին: Շեշտը դնելով հայագիտության հիմքերի դասավանդման, հայ ժողովրդի հոգևոր ժառանգության թարգմանության վրա, Ֆլորիվալը մինչև վերջ հավատարիմ մնաց իր նվիրյալ գործունեությանը: